

Віктор Мороз,

кандидат економічних наук,

доцент Хмельницького національного університету,

член НСКУ

Володимир Мороз,

старший викладач Дніпровського національного університету,

Заслужений працівник культури України,

член НСКУ

ЗВЕДЕННЯ ДРУГОГО КОДАКА

У статті розглядається історія побудови нової, більш потужної, фортеці на новому місці на схід від першого Кодака – форта Маріона.

Ключові слова: Владислав IV, С. Конєцпольський, Ф. Геткант, І. Арцишевський, Я. Пляйтнер, К. Гродзицький.

В історіографії широко поширена думка про відновлення Кодака. Це не відповідає дійсності. Насправді уряд Речі Посполитої приходить до висновку про недоцільність відбудови зруйнованого І. М. Сулимою укріплення, вирішивши натомість збудувати на новому місці значно більшу і могутнішу фортецю.

У грудні 1635 р. в Кодаку завершувалася розправа над сулимівцями. Одним стинали голови, іншим різали носи і вуха, відправляючи на важкі земляні роботи в Гадяч [7, с. 116]. Подальший хід подій висвітлює сучасник – французький офіцер, дипломат та історик, автор «Історії війни козаків проти Польщі» П'єр Шевальє. У 1646 р. він командував козаками при облозі Дюнкерка. У 1648-1654 рр. займав посаду секретаря французького посольства у Варшаві. Добре інформований іноземець писав: «Козаки одразу розгромили французького полковника Маріона, якого гетьман Конєцпольський залишив там з двомастами чоловік для спорудження фортеці, гетьман відрядив туди на зимування частину своїх військ, аж доки фортеця не стала обороноздатною» [33, с. 36].

Отже, у розореному козаками Кодаку життя не припинялось. Польський гарнізон ввели туди після його звільнення від повстанців до зведення нового Кодаку на новому місці трохи нижче по течії Дніпра на схід від зруйнованого замку Маріона. Згодом зруйнований замок Маріона (Кодак-1) втратив своє значення і в джерелах більше не згадується.

Світло на подальші події проливає офіційна переписка польського короля Владислава IV (1595-1648) з великим коронним гетьманом Станіславом Конєцпольським, натхненників будівництва нової фортеці. Ці епістолярні джерела свідчать, що вже з кінця 1635 р. польські війська перебували в Кодаку. У листах короля багато порад, пропозицій і вимог, щоб ця «фортеця наддніпровська», на якій «честь і достоїнство Речі Посполитої лежить» була «досконально закінчена». Вже 24 січня 1636 р. король радив послати на допомогу гарнізону 300 драгунів «найспосібніших» [41, с. 9]. Порох, свинець і гноти доставити із Бару [23, с. 27], резиденції великого коронного гетьмана, артилерію Дніпром зі Смоленська. 7 березня того ж року король писав про виділення додаткових 200 драгун для безпеки Кодака. Отже, влада відмовляється від відновлення зруйнованого укріплення та приймає рішення будівництва нового в іншому місці. Досі не вщухають суперечки стосовно автора проекту нової фортеці. Поряд зі згадуваним відомим Г. Л. де Бопланом, на сцену виходить картограф, фортифікатор і артилерист. За свої знання у військовій справі одержав титул «контролера арсеналів королівських» і шанобливе величання «польського Архімеда». Його високо цінував король Владислав IV і дослухався до його порад. Він укріплював Львів, готував польську армію до війни зі Швецією. Саме він зробив єдину повну морську карту Польщі.

Г. Л. де Боплан в своєму «Описі України» не стверджує, що він був автором проекту і керував будівництвом нової фортеці. У Швеції знайшли накреслений на пергаменті «План фортеці на Кодацькому порозі», підписаний «інженером його королівської милості Фредеріком Геткантом», німцем за походженням [41, с. 11]. Такої транскрипції в написанні прізвища і національності дотримується М. Г. Вавричин [4, с. 154], один із авторів додатку до «Опису України» Ю. А. Мицик [22, с. 137]. В. О. Голобуцький зве королівського інженера Ф. Гектантом [8, с. 347]. В. М. Заруба вважає його шведом за походженням Фредеріком Гектантом [13, с. 26].

За останніми даними вважається, що будівництвом другого Кодака на новому місці керували Ф. Геткант, І. Арцишевський та Ян Пляйтнер [22, с. 137]. Виявилось при цьому, що здійснити виконаний на

пергаменті план потужного укріплення реально на місцевості через хронічне безгрошів'я дуже важко. Асигновані весною сеймом 1635 р. 100 тис. злотих лише частково використали по призначенню. Решта розійшлася на інші цілі.

С. Конецпольський порекомендував королю звести фортецю натуральним, сьогодні б сказати господарським способом. Роботи розпочали весною 1636 р. 6, за іншими даними 7, березня. Король видав універсал: «Владислав IV, з ласки божої король... Всьому милостивому панству і кожному зокрема, кому зосібно, кому про це відати належить, а саме: селам і містам всім, що лежать над Дніпром, повідомляємо, щоб у цілому тому краю, а також в усій Речі Посполитій було спокійно, необхідно, щоб фортеця, яку закладено біля Кодака, була закінчена в досконалості. Окрім того, не бачимо на цей час іншого і кращого способу, як з усіх міст і містечок українських взяти робітників для завершення згаданого замку і для робіт біля нього таких, які зможуть працювати з кайлом та заступом. Необхідно, щоб згадані міста (Київського та Чернігівського воєводств – В. М.) їх надіслали. Для кожного вельможний гетьман великий коронний визначить місце, забезпечить усім необхідним» [13, с. 23-24].

Робітники мали з'явитися із запасом продовольства, за яке потім заплатить державна казна. Роботи мали охороняти 500 драгунів і служити гарнізоном. Гроші на оплату воякам і робітникам мали слугувати не сплачені податки в Київському воєводстві за минулі роки. Здається, що їх не вдалось зібрати. До того ж волю короля і великого коронного гетьмана саботували місцеві урядовці. Старости та державці вели себе як повновладні безконтрольні володарі королівщин і не хотіли коритися верховній владі [10, с. 227].

Коштів на будівництво фортеці і оплату воякам надходило мало. 6 липня 1636 р. король у листі до С. Конецпольського з гіркотою був змушений визнати: «Закінчення Кудака через відсутність грошей відкласти до другого часу» [11, с. 10]. Залога із 500 драгунів залишилася в казармах Кодака. Командував гарнізоном піхотний капітан, пізніше губернатор Ян Войнслав Жолтовський (Жултовський, ?- 1640).

Будівництво з такими потугами Кодака стривожило сусідів, перш за все Кримське ханство і Туреччину. Турки навіть послали своїх агентів довідатись: на чийй землі йде зведення укріплення – Речі Посполитої чи Османської імперії. І їм було чого тривожитись. Із переписки короля та великого коронного гетьмана виразно видна мета побудови твердині: посилення оборони південно-східних рубежів Речі Посполитої, перш за все українських земель і «загнуздати козаків», припинити їх морські походи. Про це писав король 1 жовтня 1637 р.

Повстання 1637 р. під керівництвом Павла Бута (Павлюка) спонукало до «завершення оборонних споруд Кодака» [23, с. 28]. До робіт закликали велику кількість людей із самої Польщі. Мабуть, це дало привід польському історику, автору першої монографії про Кодак М. Дубецькому (1838-1926) вважати, що вже в серпні 1637 р. зведене укріплення оглядав великий коронний гетьман. Це не відповідає дійсності.

Постійною залишалася фінансова проблема. За свідченням М. Антонова, у 1638 р. сейм виділив на будівництво фортеці 90 тис. злотих. Гроші «поступали повільно, частинами, що значно уповільнювало об'єми і темпи робіт» [36, с. 294].

Для продовження будівництва С. Конецпольський брав гроші в кредит і вкладав власні кошти [11, с. 28]. Великий коронний гетьман добивається від коронного підканцлера надіслати грошей у Кодак до 1 грудня 1638 р. З'являється чергова недостовірна звістка в джерелах про закінчення фортеці восени 1638 р. [5, с. 441; 34, с. 149]. Не вносить ясності у вирішення питання відносно дати завершення будівництва Кодака авторитетний багатотомний «Словник королівства Польського і інших країн слов'янських», який стверджує, що «Кодак ... вище порогів saloon (закладена – В. М.) кіло 1640 г.» [39, с. 844]. Як бачимо, невірна дата закладення фортеці аж ніяк не може сприяти пошуку істини.

В умовах козацько-селянського повстання Я. Острияниці і Д. Гуні 1638 р. роботи на будівництві не припинялися. Король наказав малопольським воєводствам, які займали південну і східну частину Польщі, направити людей для кріпосних робіт на Кодак. У 1639 р. їх мали змінити західні воєводства (великопольські), Пруссія, Мазовія та Підляшшя. Не все йшло гладко. 16 травня 1638 р. Владислав IV сповіщав великого коронного гетьмана, що адміністрація і люди неохоче йдуть у голодну далеку дорогу, воліючи відкупитися.

Вирішальним став 1639 р. Король підкреслював, що «Кодак вимагає закінчення і оснащення комментау (артилерії ?) і боєприпасів». У відповідь на лист Владислава IV від 30 квітня 1639 р. С. Конецпольський писав: «Коли упустити цей рік, то козацьке свавілля знову б зросло і на його приборкання були б знову потрібні кошти, сили і кров». Для недопущення цього, весною 1639 р. на Запоріжжя відправили реєстрових козаків із наказом вигнати звідти своєвільників-запорожців, спалити чайки, розмістити на Микитинській Січі залого, а на ближніх і дальніх шляхах, які вели на Низ, виставити сторожу і блокувати його.

Поширились чутки про можливість татарського нападу на Україну і Польщу. С. Конецпольський для охорони кордонів відправляє два козацьких реєстрових полки і важко озброєну частину польського війська

стерегти Кучманський шлях на чолі із брацлавським воєводою польним коронним гетьманом Миколою Потоцьким. Козацький комісар з двома полками реєстровців охороняв Чорний шлях. Сам же великий коронний гетьман із Переяславським і Чигиринським полками, частиною полтавського війська і декількома панськими полками вирушив на Кодак. Там вже перебувало залогою 600 піхотинців і 100 запорожців [23, с. 28] (мабуть це були реєстровці). Збір військ для цього походу призначили на 27 червня під Каневом. 5 липня 1639 р. С. Конєцпольський стояв табором під Каневом на чолі 4000 війська [41, с. 10]. З ним були хоругви чернігівського воєводи, майбутнього польного гетьмана Марціна Калиновського та «люди робочі» з околиць Чигирини, Черкас і Канева

11 липня великий коронний гетьман з надвірними хоругвами магнатів підчасого Миколи Острога, сумнозвісно відомого коронного стражника Самуеля Лаца-Тучипського та коронного конюшого князя Домініка Острозького-Заславського М. Калиновського та супроводжуючі його польські війська прибули до Кодацького порогу. Під час робіт вояки величезною дугою, кінці якої впиралися в правий берег Дніпра, стали укріпленим табором. В центрі був Кодак, надійно захищений від татарського нападу. Це не була зайва обережність, пересторога, Під час робіт орда прорвалася через Запоріжжя на Лівобережну Україну. С. Конєцпольський виступив з військами з-під цитаделі, перегородив хижакам дорогу назад і розгромив їх на Ворсклі [11, с. 11-12].

З 11 липня по 3 серпня під особистим наглядом великого коронного гетьмана йшло інтенсивне будівництво фортеці. З часом на березі Дніпра вирости із землі і дерева потужні земляні, обложені дерном, вали, глибочаний та широченний рів з єдиним підйомним мостом, могутні бастіони, куртини і рavelіни. А поки що на початок 1 серпня 1639 р., як свідчить М. С. Грушевський [11, с. 28], козацьку фортецю зведено лише на кілька ліктів (лікоть – міра довжини, яка дорівнювала 556 мм=55 см).

Велике скупчення військ стало відчувати нестачу продовольства. 3 серпня 1639 р. С. Конєцпольський затвердив і передав першому кодацькому губернатору Яну Жолтовському (Жултовському) детальну інструкцію для подальших дій – підтримувати дисципліну, проводити навчання, вести розвідку і т. п. Вперше цей документ опублікував М. Дубецький, повторно видав О. Чоловський, текст якого зайняв майже три сторінки. Звалася вона «Інструкція його милості пана краківського пану Жолтовському, губернаторові міста Кодака. Дана в обозі в Кодаку 3 серпня 1639 році». Звертаємо увагу читачів: офіційний статус Кодака був не фортеця, а місто!

У цей же день великий коронний гетьман з частиною польських військ та надвірними корогвами магнатів залишив недобудовану фортецю і вирушив на Полтаву. Продовжувати будівництво з жовнірами і двома полками реєстрового козацтва (Переяславський і Чигиринський) залишився воєвода брацлавський Стефан Потоцький [23, с. 28]. Йому доручалось по можливості закінчити будівництво фортеці в 1639 р. Коли ж це буде неможливо зробити, то добре укріпивши його навкруги, закінчити весною 1640 р. Не була вона закінчена ні в 1640, ні в 1641-1643 рр. Як довго перебував у Кодаку С. Потоцький ми не знаємо. Відомо, що в 1639 р. гарнізон становив 1500 осіб [23, с. 29], термін служби якого закінчувався 1 вересня 1639 р. С. Конєцпольський просив короля посприяти у виділенні для них коштів. Чи залишився цей гарнізон на зиму 1639-1640 рр., невідомо. Мабуть, залишився через складну ситуацію навколо Кодака.

Зберігалася реальна загроза ворожого вторгнення. Татари стали випалювати степ в околицях Кодака. З валів було добре видно заграву від пожежі. Про це 24 січня 1640 р. повідомляв губернатор С. Конєцпольського. 2 лютого надійшло повідомлення великому коронному гетьману про пошуки ханськими яничарами місць переправ через Дніпро. Я. Жолтовський привів в підвищену боєготовність жовнірів та козацькі війська [23, с. 31]. Із цього можна зробити висновок, що в замку залишилися Переяславський і Чигиринський реєстрові полки. Сотню козаків зі складу залого аж ніяк не можна віднести до розряду «козацьких військ». Дуже важкою для гарнізону стала перша зима 1639-1640 рр. Давалася в знаки не тільки напружена військова ситуація довкола фортеці. До всіх бід ще долучалися нестача продовольства та безгрошів'я. Брак грошей не дозволяв купити продукти харчування. Зима надовго запам'яталася всім, хто її пережив. У 1649 р. учасник цього зимування писав про важку службу в прикордонній фортеці, вилазки в Дике Поле проти татар, несення сторожової служби в Кодаку, холод, злиденну похідну їжу [21, с. 16]. Зарплата жовнірам постійно затримувалася. Згідно умови найму козак мав отримувати за квартал 31 флорин, піхотинець 11.

Недобудований Кодак стає яблуком роздору між Польщею, Кримським ханством і Туреччиною. Водночас це місце активної дипломатії Речі Посполитої з сусідами. У липні 1639 р. сюди приїхали посланці від путивльського воєводи Московської держави. Насправді це був розвідувальний візит: «Вони хотіли знати, що ми (тут) робимо» [23, с. 29]. 29 листопада 1639 р. С. Конєцпольський одержав листа від кримського хана Бехадур-Гірея зі скаргою на начебто будівництво фортеці на його землях. Для заспокоєння

хана з Кодака виїхав посланець великого коронного гетьмана. Татари не погодились з доводами, що укріплення будується для утримання запорожців від походів Дніпром на кримське і турецьке узбережжя і для їх же інтересів. Більше того, вони прекрасно розуміли, «що цей замок (Кодак) є дуже нам небезпечний» [23, с. 30].

Хан затримав посланця із Кодака [23, с. 30] і нарікав на захоплення козаками багатьох татарських бранців. Якщо ж поляки не перестануть будувати фортецю, то татари і ногайці нападуть на Польщу. Згодом посла відпустили. Ситуація через Кодак продовжувала залишатися загрозливою. Владислав IV і С. Конєцпольський вживають енергійних дипломатичних заходів по недопущенню військового зіткнення з Кримом і Туреччиною. У лютому 1640 р. в Стамбул відправився польський посол з метою довести, що Кодак стоїть на землях Речі Посполитої, а не Туреччини. Він також вказував на безпідставність загрози з боку цієї фортеці, у той час як могутні королівські твердині Кам'янець (Подільський – В. М.) та Бар, дніпровські острови з козаками стоять набагато ближче до Очакова (турецька фортеця на Дніпровському лимані – В. М.), ніж Кодак. Тому не варто так його боятися. Посол запитував: «Невже дві чи три тисячі жовнірів, які знаходяться в Кодаку, страшніші, ніж 60-80 тис. свавільних козаків, які перебувають понад десятку миль?» На наш погляд вказівка на «дві чи три тисячі жовнірів» свідчить про значне посилення гарнізону в період загострення взаємовідносин із сусідами під час зведення твердині. Авторитетний знавець запорізького козацтва В. О. Голобуцький прямо вказує на гарнізон Кодака в 2 тис. чоловік [9, с. 31]. Цю цифру в 1912 р. назвав Т. Краснопільський [16, с. 96]. Не зважаючи на очевидні факти, послу доводилося переконувати Порту, що ніякого захоплення їх території не було і не має. Дипломат писав, що султан так «завзявся на нас через Кодак, що сам хотів його зносити», а своєму васалу кримському хану під страхом смерті наказував напасти на Кодак. Молдавський господар, майбутній сват Б. Хмельницького Василь Лупу (Лупул) попереджав короля про змову хана з сілістрійським пашею про спільний напад на Польщу, добиваючись згоди султана. Вони підбурювали свого сюзерена тим, що Кодак збудовано на його землях. Татари не полишали намірів напасти на ненависну їм фортецю. Про це в 1641 р. С. Конєцпольський повідомляв короля. 8 вересня 1643 р. черговий польський посланець мав схилити султана на свою сторону обіцяною відправити в Очаків всіх турецьких невільників, викуплених запорожцями в донських козаків, яких утримували в Кодаку [23, с. 82].

Турки задовольнялись поясненнями, що Кодак збудовано на польських землях і не стали вимагати його знищення. Вдалося підписати старий трактат, встановлений із попереднім султаном. Загроза війни була відвернута.

В екстремальних умовах 1640 р. проводились інтенсивні роботи по зведенню укріплень. Будівництво фортеці не було закінчене і в 1642 р. польський дослідник Михаль Антонов свідчив: «У серпні (1643 р. – В. М.) поступило розпорядження С. Конєцпольського без будь-яких попереджень збирати на Україні всі залишки після сплати козакам (реєстровим – В. М.) жалування і направляти в Кодак на закінчення укріплень» [36, с. 294]. Чи були вони закінчені в цьому році, невідомо. Отже, перші 4-5 років існування Кодака були направлені не на розбудову міста, а на його обороноздатність.

Ймовірно, будівництво фортеці було в основному закінчене в 1644 р. До самого її захоплення козаками в жовтні 1648 р. продовжувалось посилення фортифікаційних споруд, поглиблення рову і насипання щорічно валу на лікоть [20, с. 412].

У 1640 р. загинув чи помер перший губернатор Кодака Я. Жолтовський. Його поховали в костелі. На надгробку вирізали слова: «Залишений як губернатор і старший 600 чоловік німецької піхоти і декількох сотень драгунів нової фортеці, названої Кудак, оборону якої доручив йому король і Річ Посполита, виконав все на відмінно. Грізна фортеця збудована для стримування ворогів давнішніх і внутрішніх та на острах їх численних бунтів... Цінований королем, шанований жовнірами, невтомний у військових трудах заслужив вдячність нащадків» [42, с. 18].

У цій довгій епітафії в дусі XVII ст. звернемо увагу лиш на чисельність гарнізону. Крім відомої цифри 600 чоловік найманців і 100 козаків в ній згадуємо ще «декілька сотень драгунів». Можливо, це було підсилення гарнізону недобудованої фортеці в умовах загрози війни ханом і султаном.

Губернатором фортеці став Кшиштоф Гродзицький, професійний воїн, учасник Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр., який вивчав артилерію та фортифікацію. Служив під командуванням знаменитого полководця Альбрехта Валленштейна (1583-1634) і С. Конєцпольського. За свідченням О. Чоловського, він «присвятив себе фортеці і виконанню завдань, які перед ним стояли. З новою енергією зберігав у ній порядок, заведений Жолтовським. Звернув увагу на її подальше зміцнення шляхом підвищення валів і поглиблення ровів» [41, с. 18].

Про потужність споруди свідчать плани Ф. Гетканта (1600-1666), Я. Пляйтнера та І. Арцішевського, Д. І. Яворницького та виявленого нами в фондах московського ЦДВІА [31].

Фортеця являла собою майже квадрат. За даними О. Чоловського, кожна сторона укріплення мала 30 pretow (в перекладі з польської означає прут, брус, стержень) або 228 ліктів [41, с. 12]. Яке має цифрове значення «прет», ми не знайшли. Лікоть же в Польщі становив 54,9 см., литовський дорівнював 60,4 см. [6, с. 215]. Який саме лікоть мав на увазі автор, ми не знаємо. Чи є бодай якісь підстави обчислювати сторону квадрата не в 30 претів, а в 30 м, як це робить В. М. Заруба [13, с. 26]. Якщо ж для спрощення обчислення заокруглити значення польського ліктя із 54,9 см до 55, то помноживши цю цифру на 228 ліктів, одержимо не 112,5 м довжини зовнішньої сторони квадрата [14, с. 30], а 125,4 м. Якщо ж О. Чоловський привів литовський лікоть, то розміри сторін фортеці будуть ще більшими.

Твердиню оточував глибокий сухий рів. Таким він зображений на плані Кодака Ф. Гетканта 1639 р. На гравюрі Г. Боденера – плані Кодацької фортеці, виданому в 1687 р. в німецькому місті Аугсбурзі [15, с. 63], зображено заповнення рову водою із Дніпра. Такого не було. На заваді стала геологічна будова правого берега. Фортеця розміщувалася на високому скелястому узвишші. Щоб дібратися до води і заповнити рів, потрібно було прорубати в граніті канал глибиною щонайменше 30 м і 10 м шириною. Про це немає свідчень жодного джерела, як і слідів каналу навколо укріплення. Варіант гравюри Г. Боденера – план Кодака, нами виявлений в ЦДВІА ВУА №220096, відрізняється тільки розширеним змістом картуша [32].

На кожному куті квадрату стояли вежі із винесеними наперед бастионами. Це були п'ятикутні земляні споруди. На відміну від замкнених фортечних башт, задня сторона їх залишалася відкритою в сторону подвір'я укріплення. Бастион складався із одного чи двох валів. Перший був головним. За ним розміщувався кавальєр, на валгангах яких стояли гармати, прикриті від обстрілу бруствером. Гармати на фасаді прострілювали місцевість по фронті, а на фланках бастиону – простір вздовж стін і фортечний рів [3, с. 48; 23 с. 53-54].

Така конструкція фортеці давала змогу вражати атакуючих на значній відстані від укріплення, захищати рів та підніжжя куртин [18, с. 247]. Кожний бастион міг боронити сусідній. Перехресний вогонь з кількох рівнів двох бастионів не залишав мертвих зон. В середині бастионів і куртин розміщувалися каземати. [19, с. 125].

Підступи до валу і бастионів з трьох сторін захищав глибокий сухий рів, а з четвертого (північно-східної сторони) – стрімкий кам'яний берег Дніпра.

Надзвичайно важливою системою оборони являлись вали і рови. Немає однозначної оцінки їх параметрів. У літературі наводяться дані про їх висоту і глибину, які суттєво відрізняються, деколи майже в два рази. Так, О. В. Харлан висоту валу визначає в 12,8 м [31, с. 73], В. М. Заруба – 14 м. [13, с. 27], глибину рову ці ж автори визначають в 10,7 м і відповідно 22 м. Коливались показники ширини рову. Зупинимось на найновіших. Ширина внизу 14 м, вгорі – 16 м [14, с. 30].

Зі сторони Дніпра для кращого обстрілу аж до гирла Самари Кодацького порогу вал перетворили в куртину. Одночасно висунули вперед лобові частини прилеглих до північно-східної сторони обох бастионів вздовж берега у вигляді клешневих половин. Внаслідок цього сторони фортеці розширились і висунулись в праву сторону, значно збільшивши площу фортеці [41, с. 12].

Основу валу вздовж його напрямку до ескарпу вінчав парапет для захисту жовнірів і гармат від ворожого вогню. Ескарп захищали два ряди частоколу. Один стирчав із землі парапета горизонтально, другий – із підніжжя валу вертикально, утворюючи дві стіни в різних площинах і затруднюючи доступ до вершини валу [41, с. 13].

Картографічний матеріал і плани фортеці служать цінним і часто єдиним джерелом графічно-візуальної інформації про систему укріплень Кодака, його зовнішній і внутрішній вигляд та прилеглої території.

Так, план невідомого автора другої половини XVII ст. зі сховищ Центрального державного військово-історичного архіву в Москві [24] показує, що оборону найважливішої південно-східної ділянки фортеці зі сторони степу підсилено додатковим зовнішнім укріпленням – кронверком [18, с. 244] або двох бастионних фронтів [17, с. 821]. З'єднував їх рavelін, що складався з валу та рову. Розміщувався посередині найбільш відповідальної сторони фортеці [28, с. 55]. Крім цього бачимо на плані ще три рavelіни. Один був на північній стороні з боку Дніпра, другий прикривав єдиний вихід із фортеці на західній стороні – «криловські ворота» із перекинутим через набитий гострими палями, так званим часником, рів підйомним мостом. Третій – на східній куртині. Ці додаткові допоміжні укріплення прекрасно видні на плані 1687 р. Всі ж інші елементи фортеці показані на гравюрі.

План Ф. Гектанта має великі, тільки в ньому закладені, інформаційні можливості щодо розміщення об'єктів на території навколо фортеці. В експлікації розкрито зміст, у т. ч. і в цифровому вираженні, умовних позначень на планах і картах [12, с. 588]. Так, масштаб профілю валу містить цифрові значення кожного елемента цієї дуже важливої фортифікаційної споруди, що дозволяє легко визначити його розміри.

Поряд із редутом Ж. де Маріона позначено п'ять продовгуватих споруд. Вважається, що це були казарми для проживання його гарнізону. Всі ці об'єкти захищав рів і вал прямокутної форми, четвертою стороною якого слугувало урвище Дніпра. Вище на північний схід від першого Кодака розміщувався базар у вигляді трьох прямокутних споруд у вигляді літери П.

Вище другого Кодака з південної сторони тягнувся вже згадуваний довгий ряд прямокутних споруд по прямій лінії, який обмежував оборонні рів і вал з трьома рavelінами, так званий *obwosz*, або периметр у перекладі з польської мови. Нижче цих споруд йшла ще одна така ж лінія споруд, паралельна першій. З обох сторін цього ряду показано по п'ять будівель перпендикулярно до першої лінії і рову. Зі східної сторони простяглася лінія таких же прямокутників-споруд невідомого призначення, які майже під прямим кутом завертались на рівень нижчої лінії. Існує думка, що це було поселення допоміжного складу залоги [31, с. 10]. Вірогідніше, це були склади товарів чи майстерні ремісників. Для такого припущення існують реальні підстави. Про них пізніше.

Отже, Кодак не був самостійною спорудою на крутому дніпровському березі. В його околицях кипіло невідоме для нас життя. У жовтні 1647 р. у фортеці побував офіцер із почту Я. Вишневецького Б. Машкевич. У його щоденнику з'явилися такі рядки: «В слободке под замком было около шестидесяти домов, где жили захожие люди, которые не занимались земледелием по причине опасности со стороны орды... Рыболовство шло очень успешно». Безперечно, це були рибалки, які прибули з Київщини, Полісся, Волині. Кількість «захожих людей» невідома. Враховуючи великі розміри слобідки, значного поселення як на ті часи, їх було багато. Нам практично нічого невідомо про їх побут.

Що ж являв собою другий Кодак всередині валів і ровів? Відповідь дає надісланий польським істориком Єжі Чаєвським із м. Щеціна план, відомий також як план Яна Пляйтнера, одного із будівничих фортеці, який зберігається в краківському Музеї Чарторийських. Це було справжнє місто з чітким плануванням, сіткою вулиць, розбитим на правильні геометричні квартали. У центрі розміщувалася площа. Від неї три великі вулиці вели до північної сторони укріплення. Середня із них була центральною, найширшою, яка впиралася в будинок губернатора. Від площі йшов прямий шлях до в'їзної брами на західній стороні замку та до західного і південного бастионів. З північної сторони показано чотири проходи до Дніпра по воду. Згодом на території фортеці викопали, вірніше, вирубили в скелі глибоку криницю з таємним ходом до Дніпра [13, с. 26-27; 38, с. 67].

На плані, у переважній більшості, показані однотипні, приблизно одного розміру і форми будівлі, повторюючи конфігурацію внутрішньої сторони укріплень. По периметру забудови вздовж західної, південної і східної сторони йшла суцільна вулиця з відтворенням форми валу. Найгустіше забудована і вкрита кварталами та перехрестями вулиць північна, прилегла до Дніпра, частина фортеці. Кодак планувався як справжнє середньовічне місто з усіма атрибутами тогочасної інфраструктури із досить великою площею. На основі даних масштабу плану Ф. Гетканта, шляхом елементарних обчислень отримуємо дані, які свідчать, що новий Кодак був у 21 раз більший за форт Ж. де Маріона. За даними Д. І. Яворницького [35, с. 117] і В. Б. Антоновича, 1896 р. внутрішня площа фортеці становила п'ять десятин (трохи більше п'яти гектарів – В. М.), на якій розміщувалося 10 лоцманських садиб [2, с. 411] та садиба купця Зверева.

Зрозуміло, що спершу у фортеці будували об'єкти військового, господарського і побутового призначення: дерев'яний будинок із самарських лісів для призначеного в 1636 р. губернатором Кодака Я. Жолтовського, житло для офіцерів, казарми чи будівлі для розміщення залоги, цейхгауз для зберігання зброї і військових припасів, продовольства, стайні для коней і фуражу, льохи для пороху, утримання в'язнів і полонених та інших побутових потреб.

Що ж було втілене в життя із блискучого плану Я. Пляйтнера? Яким був Кодак всередині? Ми не знаємо. Не має жодного графічного зображення міста-фортеці. Б. Машкевича як професійного військового цікавила система укріплень. Правда, його вразили житла ремісників: «Багато виліплених із глини халупок таких малих розмірів, що в них можна було пролізти лише рачки» [20, с. 412]. М. Дубецький називає ці халупки «ліплянками» [38, с. 80]. Без сумніву, це було своєрідне «гетто» для бідних і знедолених. Вищі стани проживали в пристойних будинках, та як вони виглядали, ми не знаємо.

Основний, переважаючий контингент жителів цитаделі становили вояки. Проживало тут і цивільне населення, діти і жінки [41, с. 24, 25] – сім'ї офіцерів гарнізону. За свідченням польського офіцера із почту Я. Вишневецького Богуслава Казимира Машкевича, який двічі побував в Кодак у 1647 р., у фортеці в будиночках «жили различные ремесленники» [2, с. 412; 38, с. 80]. Які саме, що вони виготовляли і де збували вироблене, мемуарист залишив без відповіді. До речі, це єдиний опис фортеці, несення служби і т. п. сучасника і очевидця.

У фортеці мешкала ще одна специфічна і, мабуть, незначна категорія жителів – домініканські монахи. З'явилися вони в 1642 р. У березні того ж року король доручив великому коронному гетьману «зайнятися справами заложення основи закону Божого». У Кодаку домініканцям виділили землю під костел і будинок для проживання та під слободи за валами фортеці [36, с. 294; 16, с. 96; 40, с. 239]. Спочатку їх було 2 чи 3, згодом число монахів настільки зросло, що вони заснували монастир [37, с. 24]. Як свідчить О. Чоловський, «під валом збудували скромний дерев'яний костелик, в якому служило два ксьондза із ордена домініканців» [41, с. 13]. Костелик знаходився на території замку в північній стороні в прибережній частині укріплення. Його прекрасно видно на плані Я. Пляйтнера. Враховуючи постійну небезпеку татарських нападів, костел і кляштор знаходились всередині фортеці за валами і ровами цитаделі.

Для кого ж будували монастир? Хто в ньому мав спокутувати і відмолювати гріхи? Не жовніри ж гарнізону знімали лати і одягали рясу? На цей рахунок виношувалися далекоглядні плани на майбутнє успішне заселення Придніпров'я українськими православними селянами. Їх то і мали наvertати із «схизми» в істинну католицьку віру ченці домініканці. З 1643 р. кляштор став діяти [24, с. 32]. До 1648 р. ченців вже назбиралося доволі. Як згадка про них в місцевій топонімії залишилися так звані «яцкові могили», в яких були поховані монахи в буремні дні літа і осені 1648 р. [24, с. 32; 40, с. 239].

М. Дубецький вказував, що тодішній уряд покладав надії на народну колонізацію, яка відбувалася самостійно без будь-якого втручання влади. Слідом рухався шляхтич. І це підносилося рядом польських авторів, зокрема, М. Дубецьким як культурні завоювання польського плуга і високі цивілізаційні норми, які начебто намагалися поширити шляхта серед темної і грубої маси українського населення. Наступ шляхти на Придніпров'я подавався як союз хреста і плуга. Приведемо розлогу цитату автора першого дослідження історії Кодака: «Праця піонерів польської цивілізації – праця священика і орача розширили і укріпили могутність Речі Посполитої. Там, куди дійшов капелан з хрестом у руках, там, де пройшов плуг польського шляхтича-землероба, пролягли кордони Речі Посполитої і захищені підступи до цивілізації, зарядку західноєвропейської культури». Вони дійшли до далеких околиць, з'явилися на так званому Низу Дніпровському, де був кінець кордонів християнських. У XVII ст. там польського капелана очікували величезні труднощі, часто пов'язані з героїчними справами і тільки освячені могли тут втриматись. Без освячення Богом, без правдивої апостольської проповіді не могло бути справжнього землероба [39, с. 8].

Одна деталь. В. Б. Антонович і М. К. Дубецький у 1856-1860 рр. разом навчалися на історико-філологічному факультеті Київського університету Святого Володимира [26, с. 86; 30, с. 25]. Саме Володимир Боніфатійович залучив свого друга до підпільної революційної діяльності. Але совість історика і патріотизм виявилися сильнішими за колишні студентські дружні стосунки. У 1888 р. він у статті «Історичні байки п. Маріяна Дубецького» скептично оцінив вище наведену довгу тираду [1, с. 211-227].

З перших днів свого короткого існування новозбудований Кодак як могутня європейська фортеця носить на карти Польщі і України. Вперше він з'явився на Генеральній карті України Г. Л. де Боплана 1645 р., Яна Янсона 1657 р., Крістофора Вейгеля 1720 р., Георга Сюттера 1720-1730 рр. та інших.

Фортецю оточували ненависть і злоба. Через дев'ять років Кодак впав під натиском повсталих. Польському пануванню на Україні прийшов кінець.

Автори статті висловлюють щире подяку відомому джерелознавцю, кандидату історичних наук, доценту Хмельницького національного університету Дячку Валерію Васильовичу за надану можливість працювати з матеріалами з його домашнього архіву.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонович В. Б. Історичні байки п. Маріяна Дубецького / В. Б. Антонович // Повне видання. – К., 1932. – Т. 1.
2. Антонович В. Б. Примечание к «Дневнику Богуслава Казимира Машневича» / В. Б. Антонович // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К.: тип. Корчак-Новицкого, 1896. – Вып. 11.
3. Бастион // Военное дело. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – М.: «Вече», 2006.
4. Вавричин М. Г. Примітки до «Боплан Г. Л. де. Опис України» / М. Г. Вавричин. – К.: «Наукова думка», 1990.
5. Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины / Н. П. Василенко. – К.: тип. Тов. И. Н. Кушнир и Ко, 1916.
6. Геращенко Н. О. Лікоть / Н. О. Геращенко // Енциклопедія історії України. К.: «Наукова думка», 2009. – Т. 4.
7. Голобуцький В. О. Гомін, гомін по діброві / В. О. Голобуцький. – Дніпропетровськ: «Січ», 2003.

8. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. – К.: «Вища школа», 1994.
9. Голобуцький В. О. Чорноморське козацтво / В. О. Голобуцький. – Дніпропетровськ: «Січ», 2008.
10. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К.: «Наукова думка», 1995. – Т. 8, ч. 1.
11. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К.: «Наукова думка», 1995. – Т. 8, ч. 2.
12. Экспликация // Словарь иностранных слов. – М.: «Русский язык», 1989. 13. Заруба В. М. Кодак. Нарис історії фортеці / В. М. – Дніпропетровськ: Юракадемія МВС, 2014.
14. Заруба В. М. Фортеця над Кодацьким порогом / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ: «Ліра», 2013.
15. Кот С. Кодак: слава минувшини, сумне сьогодення / С. Кот // Наука і суспільство. – К.: «Преса України», 1993. – №5, 6.
16. Краснопільський Т. Старі Кайдаки / Т. Краснопільський // Дніпрові хвилі. – Катеринослав: тип. К. А. Андрющенко, 1912. – № 6.
17. Кронверк // Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб: типо-литограф. И. Е. Ефрона, 1895. – Т. XVIa, кн. 32.
18. Куртина // Полный словарь иностранных слов. – М.: тип. А. П. Поплавского, 1903.
19. Липа К. Під захистом мурів / К. Липа. – К.: «Наш час», 2008.
20. Машкевич Б. К. Дневник (1643-1649) / Б. К. Машкевич // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Б. К. Машкевич. – К., 1896.
21. Мыщк Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. / Ю. А. Мыщк. – Днепропетровск: ДГУ, 1985.
22. Мицик Ю. А. Козацький край. Нарис з історії Дніпропетровщини XV-XVIII ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1997.
23. Мицик Ю. А. Початкова історія Кодака у світлі документації коронного гетьмана С. Конецпольського / Ю. А. Мицик // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2010. – Вип. VIII.
24. Молчановский Н. В. Рецензия на книгу М. Дубецкого «Приграничная крепость Кудак и ее окрестности» / Н. В. Молчановский // «Киевская старина». – 1900. – Т. LXXI (№ 10).
25. Мороз В. С. А так ли это было в Старых Кайдаках / Г. И. Гуляев, В. И. Большаков, В. С. Мороз // Очерки истории Екатеринослава. – Днепропетровск: ПГАСА, 2001. – Кн. 1.
26. Мороз В. С. Історик Мар'ян Дубецький: наукова та громадська діяльність / В. С. Мороз // Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2013. – Вип. XI.
27. Петрашков С. В. Бастион. / С. В. Петрашков, А. С. Петрашков // Иллюстрированный военно-исторический словарь. – М.: «Эксмо», 2007.
28. Равелин // Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб, 1899. – Т. XXVI, кн. 51.
29. Світленко С. І. Урбогенезис Дніпропетровська: Особливості процесу в до модерні часи / С. І. Світленко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Дніпропетровськ: ДДУ, 2010 – Вип. 8.
30. Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) / В. Ульяновський // В. Б. Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: «Либідь», 1995.
31. Харлан О. В. Церква в ім'я архангела Михаїла в містечку Старий Кодак / О. В. Харлан. – Дніпропетровськ: ДОНУБ, 2010.
32. Центральний державний військово-історичний архів РФ. ВІА № 22095. 33. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / П. Шевальє. – К.: АН України, 1960.
34. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. У трьох томах / Д. І. Яворницький. – Львів: «Світ», 1991. – Т. II.
35. Яворницький Д. І. Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ: «Арт-Прес», 2005. – Ч. 1.
36. Antonow M. Замечания к истории Кудака / М. Antonow // Prace historyczne w 30-lecie dzialanosci prof. St. Zakrzewskiego. – Lwow, 1934.
37. Gloger Z. Dominikanie / Z. Gloger // Encyklopedia staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1978. – Т. II.
38. Dubiecki M. Kudak, twierdza kresowa i jej okolice. Monografia historyczna / M. Dubiecki. – Krakow, 1879.
39. Dubiecki M. Kudak, twierdza kresowa i jej okolice. / M. Dubiecki. – Warszawa, 1920.
40. Dubiecki M. Dzisiejszy Kudak / M. Dubiecki // Na kresachi i za kresamy. Wspomnienia i szkice. – Kijow, 1914. – С. 227-241.
41. Czolowski A. Kudak. Przyczynki do zalozenia i upadku twierdzy. Z mapa i planem / A. Czolowski. – Lwow, 1926.

Рис. 1. Ян Пляйтнер та Ілля Арцишевський

Рис. 2. Король Владислав IV

Рис. 3.
Станіслав Конєцпольський

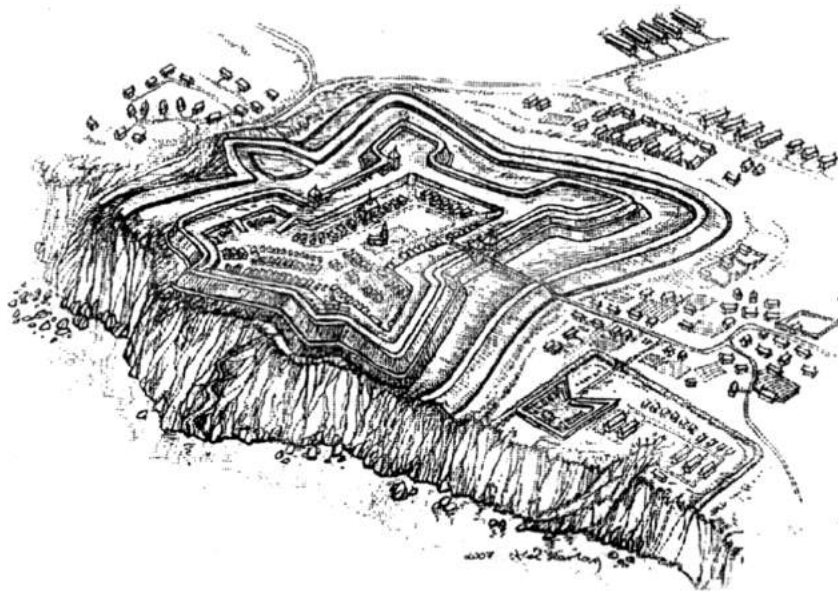

Рис. 4. Загальний вигляд фортеці Кодак у другій половині XVII ст.